

In 1671 verscheen in de Republiek het eerste standaardwerk over de geschiedenis en praktijk van het schip, geschreven door de patriciër Nicolaes Witsen (1641-1717). Zoals de titel van het rijk geïllustreerde *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier* belooft, geeft het boek een uitputtend overzicht van het scheepsbouwen in de oudheid en de eigen tijd. Daarnaast biedt het informatie over oorlogsvoering op zee, rangen en functies aan boord, navigatie, voeding en tucht, met aan het slot een lijst van zeemansuitdrukkingen en gezegden.

————— Marion Peters

Nicolaes Witsens *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier*. Een werk van eruditie, koopmansgeest en twijfel

Bibliografische beschrijving

Nicolaes Witsen, *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier; Waer in wijtloopigh wert verhandelt, de wijze van Scheeps-timmeren, by Grieken en Romeynen: Scheeps-oeffeningen, Strijden, Tucht, Straffe, Wetten en gewoonten [...]t'Amsterdam, By Christoffel Cunradus, Anno 1671.*

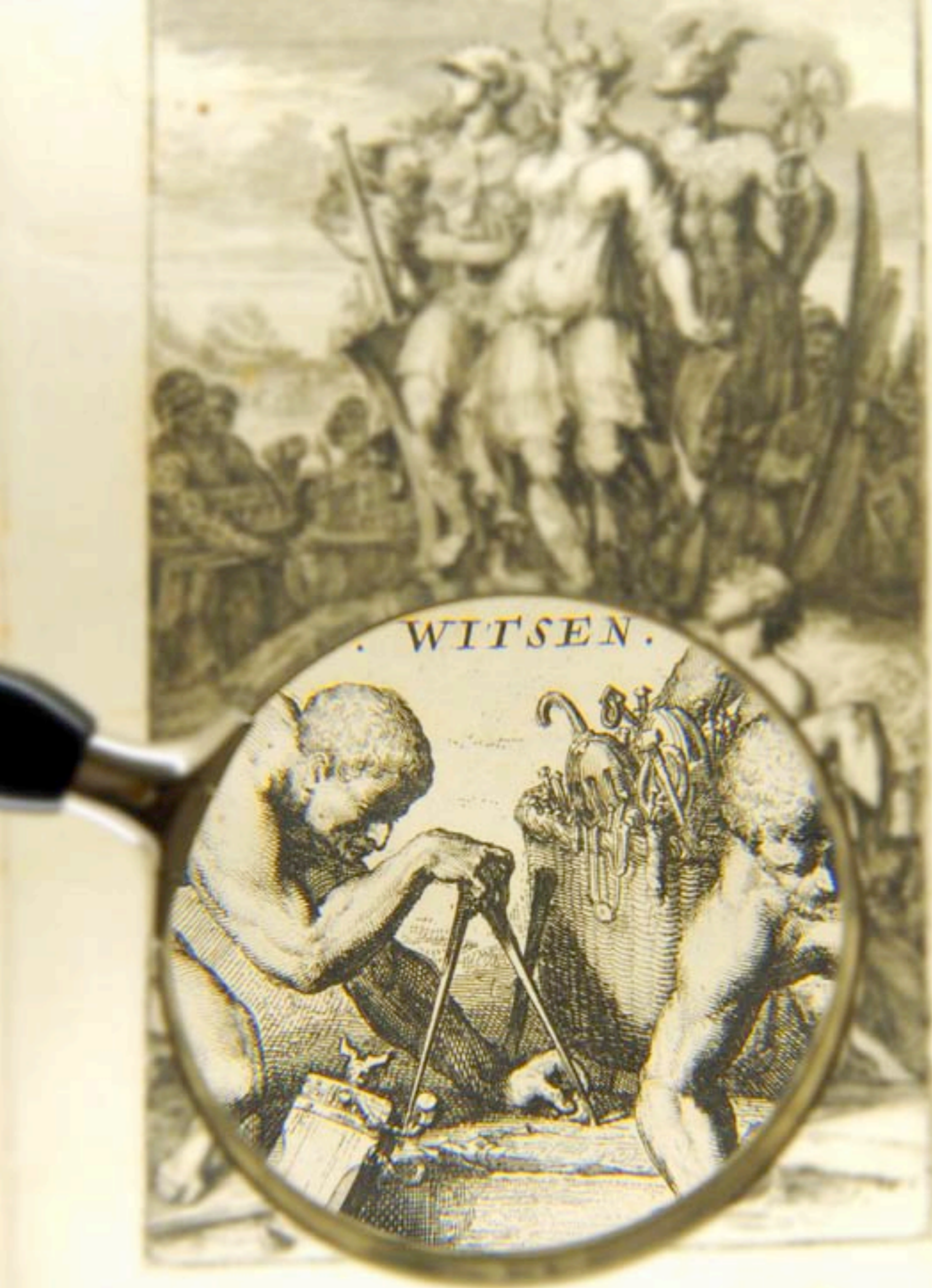
Collatie: 2°: *-2*4 A-3S4 3T2 2A-E4 2F2

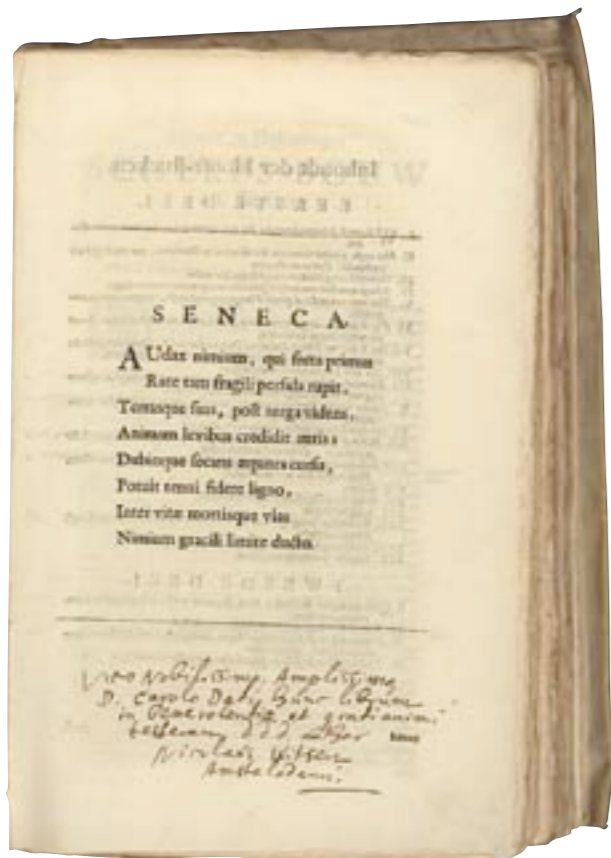
Vingerafdruk: 167102 – a1 *3 e\$z : a2 2*2 circu – 1b1 A \$: 1b2 3T2

apte\$st – 2b1 A H : 2b2 F n

Plaatsnummer: OK 99-73

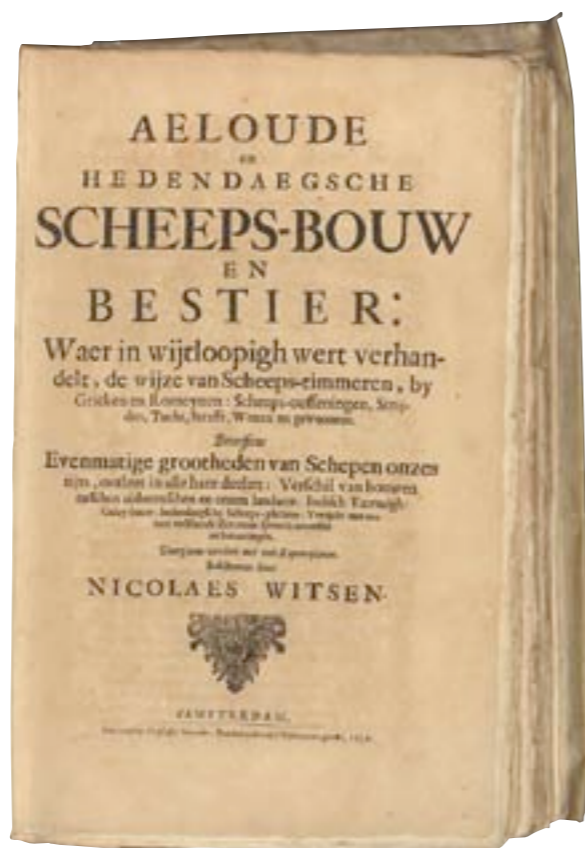
Geschonken door het Dr. Th.J. Steenbergens Fonds in 1992.

Het exemplaar in de Bijzondere Collecties, aangekocht met steun van het Steenbergens Fonds, is het enig bekende dat het adres van de drukker Christoffel Cunradus op de titelpagina voert. Het is een geschenk van de auteur aan de Florentijnse filoloog en natuurvorser Carolo Dati, wat het des te interessanter maakt. Voorin het boek is niet alleen Witsens handgeschreven dankbetuiging aan hem te lezen, maar ook Dati's uitgebreide verklaring waarom Witsen hem dank verschuldigd was.

De *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw* is de schepping van een gefortuneerde liefhebber en een toekomstige regent. Dat kan ook aan de verstrekte informatie worden afgelezen, wantoe alleen iemand uit regentenkringen toegang had. Het kostbare boek, waarvoor twaalf gulden moest worden neergelegd, heeft dan ook vooral de bibliotheken van de rijken gesierd. Om het risico van de uitgave te spreiden was de uitgever Casparus Commelijn een tijdelijke samenwerking aangegaan met de broers Broer en Jan Appelaer. Voor het drukken schakelden zij de Amsterdamse drukker Christoffel Cunradus in.

Maar eenmaal van de pers blijkt de auteur het boek voor onbepaalde tijd te hebben aangehouden, teneinde daarin nog de nodige toevoegingen en correcties te kunnen aanbrengen. Het boek kreeg daardoor een opmerkelijke aanloopgeschiedenis. Het exemplaar in de Bijzondere Collecties laat een zeer zeldzame titeluitgave zien met in het impressum het adres van de drukker Cunradus in plaats van dat der uitgevers. Interessant is dat het Scheepvaartmuseum Amsterdam een exemplaar bezit waarin dit zwart beletterde titelblad is weggesneden. Het is vervangen door de definitieve pagina met het uitgeversadres, die zowel in rode en zwarte letters is uitgevoerd als anders is gespeld. Van de verwijderde pagina is de zwarte letter 'S' nog net zichtbaar. Waarom hadden sommige exemplaren het adres van Cunradus en waarom zijn die later vervangen door dat van de uitgevers? Vermoedelijk heeft het te maken met herbezinning en distributie, zoals de volgende voorbeelden laten zien.

In 1690 verscheen een bijgewerkte tweede editie, die eveneens alleen de drukkerij – ditmaal die van Pieter

en Joan Blaeu – vermeldt. Op een ander levenswerk van Witsen, zijn kaart en boek over Tartarije, respectievelijk van 1687 en 1692, staat zelfs helemaal geen adres vermeld. Al deze uitgaven hield hij in eigen beheer – met het desastreuze gevolg dat van elk van deze boeken slechts vier exemplaren bekend zijn. Het is duidelijk dat Witsen zijn leven lang aan 'faalangst' leed. Zijn hoge status, zijn eisen aan zichzelf en vrees voor kritiek waren de oorzaak dat hij zijn gedrukte werk niet los durfde laten en telkens weer kwam aanzetten met aanvullingen en verbeteringen. Binnen de uitgave van de *Aeloude en hedendaegsche Scheeps-bouw* zijn dan ook talloze verschillen aan te treffen.

Witsen in zijn jonge jaren

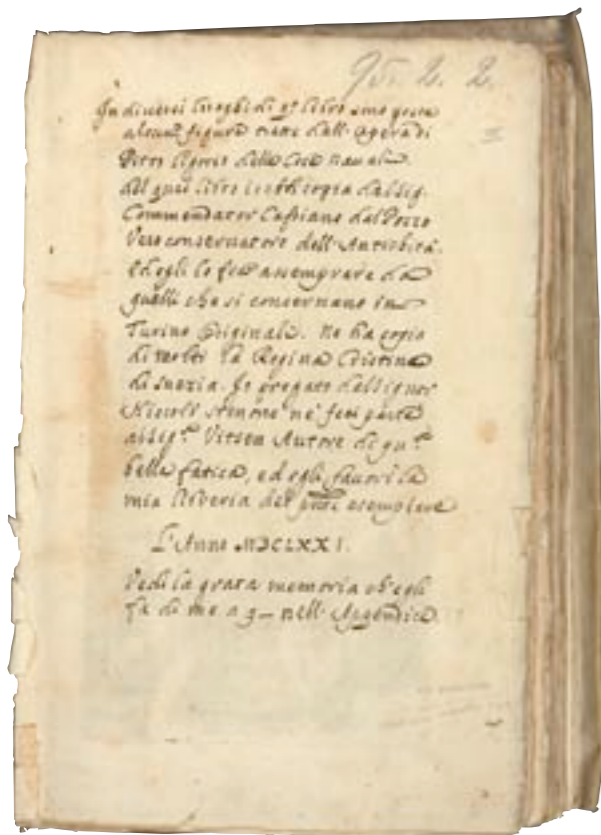
Nicolaes Witsen kwam uit een aanzienlijk Amsterdams koopmansgeslacht dat verscheidene burgemeesters had voortgebracht. Ook zijn vader Cornelis was burgemeester, naast raad van de admiraliteit, bewindhebber van de West-Indische Compagnie, schout en talrijke andere posten en commissies. In 1682 zou ook Nicolaes Witsen het burgemeesterschap van Amsterdam gaan bekleden. Tot 1706 werd hij om het jaar, bij elkaar dertien maal en zo vaak als was toegestaan, voor deze invloedrijke functie gekozen. In 1671, toen zijn grote boek uitkwam, was hij echter nog zonder ambten.

Sinds zijn vroege jeugd hield Witsen zich bezig met onderzoek, studie en het vergaren van kennis. Vooral de wis- en natuurwetenschappen boeiden hem. Zoals min of meer verplicht was voor iemand met zijn achtergrond, promoveerde hij aan de universiteit van Leiden in de rechten. Daarna is hij relatief lang zoekende geweest naar een passende carrière. Zijn hart lag bij de wetenschap, maar zijn familieverplichtingen wezen hem in de richting van het stedelijk bestuur. Uiteindelijk zou hij het een met het ander combineren.

Van zijn ouders kreeg hij alle gelegenheid om zich te ontplooiën. Zo maakte hij tussen 1664 en 1672 een aantal reizen: een elf maanden durend verblijf in Moskou als lid van een ambassade, een *grand tour* naar Italië en verscheidene bezoeken aan Engeland. De reizen waren niet alleen bedoeld voor zijn ontwikkeling, maar ook voor het aanknopen van vriendschapsbanden en het verkennen van een eventuele loopbaan als diplomaat of agent van een handelshuis. Op zijn reizen hield hij dagboeken bij en maakte hij schetsen en notities. Deze zouden de basis vormen van zijn twee grote verzamelwerken: *Aeloude en hedendaegse Scheeps-bouw en Bestier* (1671; 1690) en *Noord- en Oost Tartarije* (1692; 1705). Het vijftiende hoofdstuk van zijn *Scheeps-bouw*, getiteld 'Fransche en Engelsche scheepsbouw-konst', is bijvoorbeeld de neerslag van zijn bezoeken aan de belangrijkste scheepswerven in die landen.

Niels Stensen en Carolo Dati

Op zijn *grand tour* zal hij zeker zijn vriend Niels Stensen (Nicolaus Steno) in Parijs en Florence hebben bezocht. Stensen was een briljant geleerde die zijn opleiding deels in Amsterdam en Leiden had genoten en uitmuntte in anatomie, geologie, wiskunde en natuurwetenschappen. Stensen was ook bevriend met Witsens vriend Jan Swammerdam, de later vermaarde entomoloog die destijds ook

in Parijs verbleef. Stensen is des te belangwekkender omdat Carolo Dati hem op het schutblad als tussenpersoon noemt in zijn contact met Witsen.

Witsen had diverse relaties in Italië die hem van nieuws en boeken voorzagen, zo ook Stensen, die hem bovendien al zijn eigen geesteskinderen toestuurde. Voorts staat Stensen genoemd in *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw* vanwege een bijdrage die hij Witsen had bezorgd. Vanzelfsprekend ontving ook Stensen een exemplaar van Witsens boek. Voor zijn Italiaanse vriend Vincenzo Viviani (1622-1703) vertaalde hij hieruit een passage. Viviani, een bekend mathematicus, leerling en bezorger van Galilei's werken, had namelijk zijn twijfels geuit over een door Witsen geponeerde bewijsvoering. Stensen dicteerde hem toen de vertaling van het betreffende stuk, waardoor Viviani beter zijn oordeel zou kunnen geven.

Dati en Viviani waren evenals Stensen lid van de *Accademia del Cimento*, de eerste wetenschappelijke academie op streng experimentele basis. Dankzij die connectie kreeg Witsen van Viviani het stuk van Galilei over de berekening van de loop van een afgeschoten kogel, dat hij opnam in zijn boek. Een blik op de catalogus van Witsens boeken-

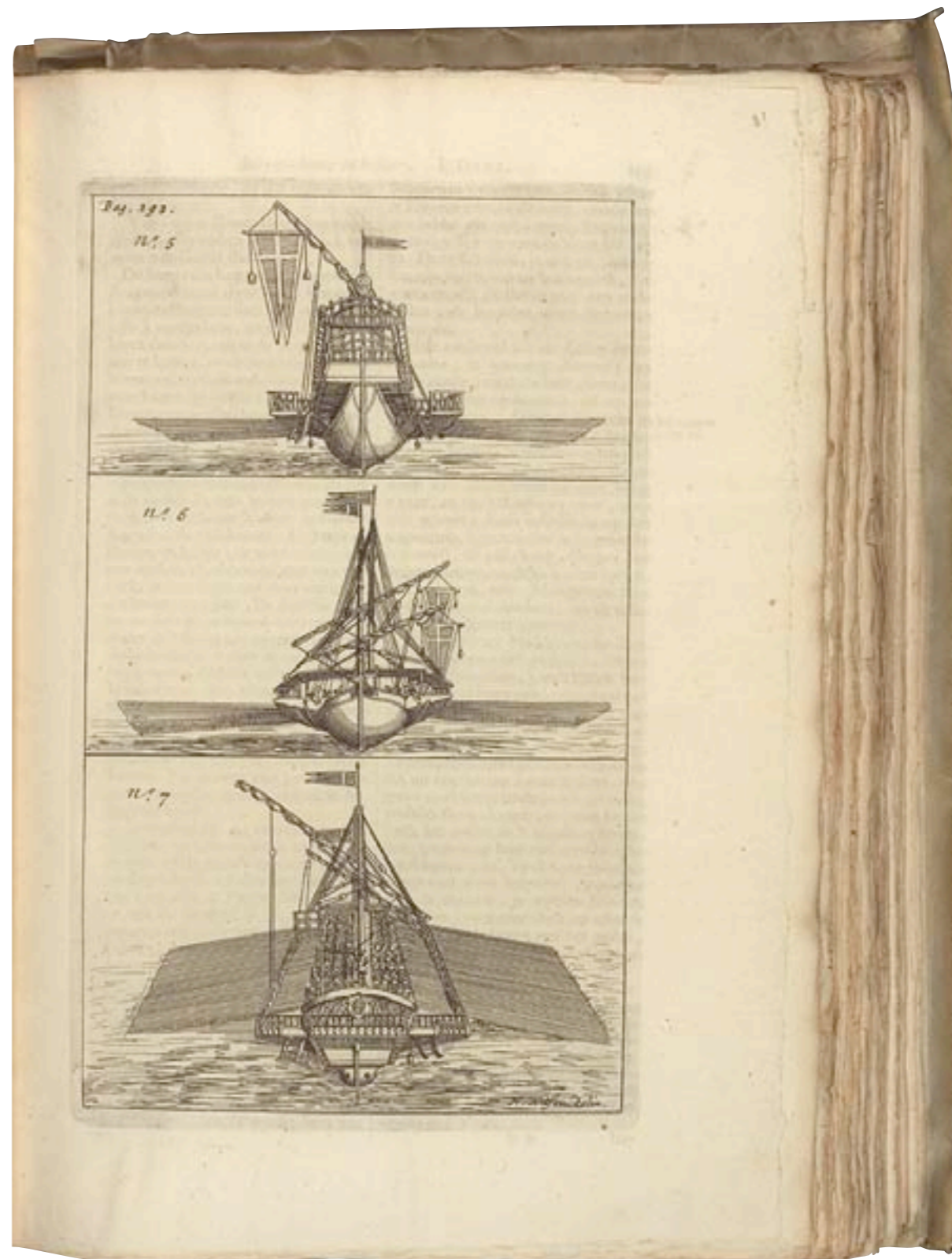
bezit maakt duidelijk dat hij van meer leden van de *Accademia del Cimento* werk in eigendom had, onder meer van de natuurvorser Francesco Redi en van Marcello Malpighi, de grondlegger van de microscopische anatomie.

Welke dienst had Carolo Dati nu precies aan Witsen verleend? Volgens de aantekening van Dati op het schutblad had hij Witsen via Stensen een traktaat van de Napolitaanse architect Pirro Ligorio (1530-1580) bezorgd, waaruit deze in zijn boek over de scheepsbouw veel illustraties had overgenomen. Dati schreef: 'Jo pregato dal signor Nicolo Stenone ne' feci parte al signor Vitsen Autore di qu.[esta] bella fatica.' Verder deelde hij mee dat hij zijn kopie van dat werk uit handen van Carlo dal Pozzo had ontvangen. (Carlo was in 1657 de erfgenaam geworden van de beroemde collectie van zijn broer Cassiano dal Pozzo.) Dati merkte ook nog op dat de in Rome wonende koningin Christina van Zweden veel van Ligorio's werken in afschrift bezat.

De appendix van Witsens *Aeloude en Hedendaegsche Scheepsbouw* vermeldt dat het gaat om illustraties uit Pirro Ligorio's *Discorso della Nautica degli Antichi*. Witsen zou dit werk 'te zijner tijd' in de Nederlanden uitgeven, zo laat hij daar weten. Ook in zijn inleiding brengt hij de illustraties van Ligorio ter sprake: hij ontving dit werk na het drukken van de tekst van zijn boek, waardoor hij Ligorio's uitleg bij de door hem met 'P.L.' gemerkte prenten achterwege had moeten laten. Verder schrijft Witsen dat de platen hem door de bijzondere gunst van de 'Commendatore Carlo Antonio dal Pozzo' uit de manuscriptlade van 'zijn Koninklijke Hoogheid van Savoye' waren toegezonden. Dit was niet helemaal correct. In de appendix corrigeert hij zichzelf en schrijft dat Ligorio's boek hem door de Florentijn Carolo Dati was toegestuurd. Met een zekere trots verwijst Dati naar deze opmerking op het schutblad van het aan hem geschonken boek: 'Vedi la gratia memoria (...) nell'Appendice'.

Beducht voor Britse kritiek

Opmerkelijk genoeg is aan het vroegst bekende exemplaar van de *Aeloude en Hedendaegsche Scheepsbouw* in de Bijzondere Collecties reeds een veertig pagina's tellende appendix toegevoegd. Het bewijst dat Witsen niet van zijn geesteskind kon afzien en vlak na het drukken doorging met het bijschaven en bijwerken van zijn tekst. Hij kon dat ook doen, want zijn teksten bestaan uit aaneenrijingen van bijzonderheden waartussen gemakkelijk nieuwe informatie kon worden ingelast. Zijn perfectionisme en overgevoeligheid voor kritiek namen later zulke vormen aan dat hij al zijn gedrukte werken opgeslagen liet liggen.

Zo werd pas in 1914 ontdekt dat Witsen in 1690 een tweede, geheel herziene uitgave van zijn boek over scheepsbouw had uitgebracht, met de verlatijnste titel *Architectura Navalis et Regimen nauticum, ofte Aaloude en Hedendaagsche Scheeps-bouw en Bestier*. Vanwege opmerkelijke verschillen binnen de eerste druk van 1671, vooral wat betreft enige politiek gevoelige passages, kwamen boekhistorici tot de overtuiging dat Witsens werk onder censuur te lijden had gehad. Gezien de vrijwel verdwenen tweede editie zou het zelfs zijn 'onderdrukt'. Met name de verwijdering van de pagina's 475 en 476 over Michiel de Ruyters tocht naar Chatham in 1666 zag men als bewijs daarvoor.

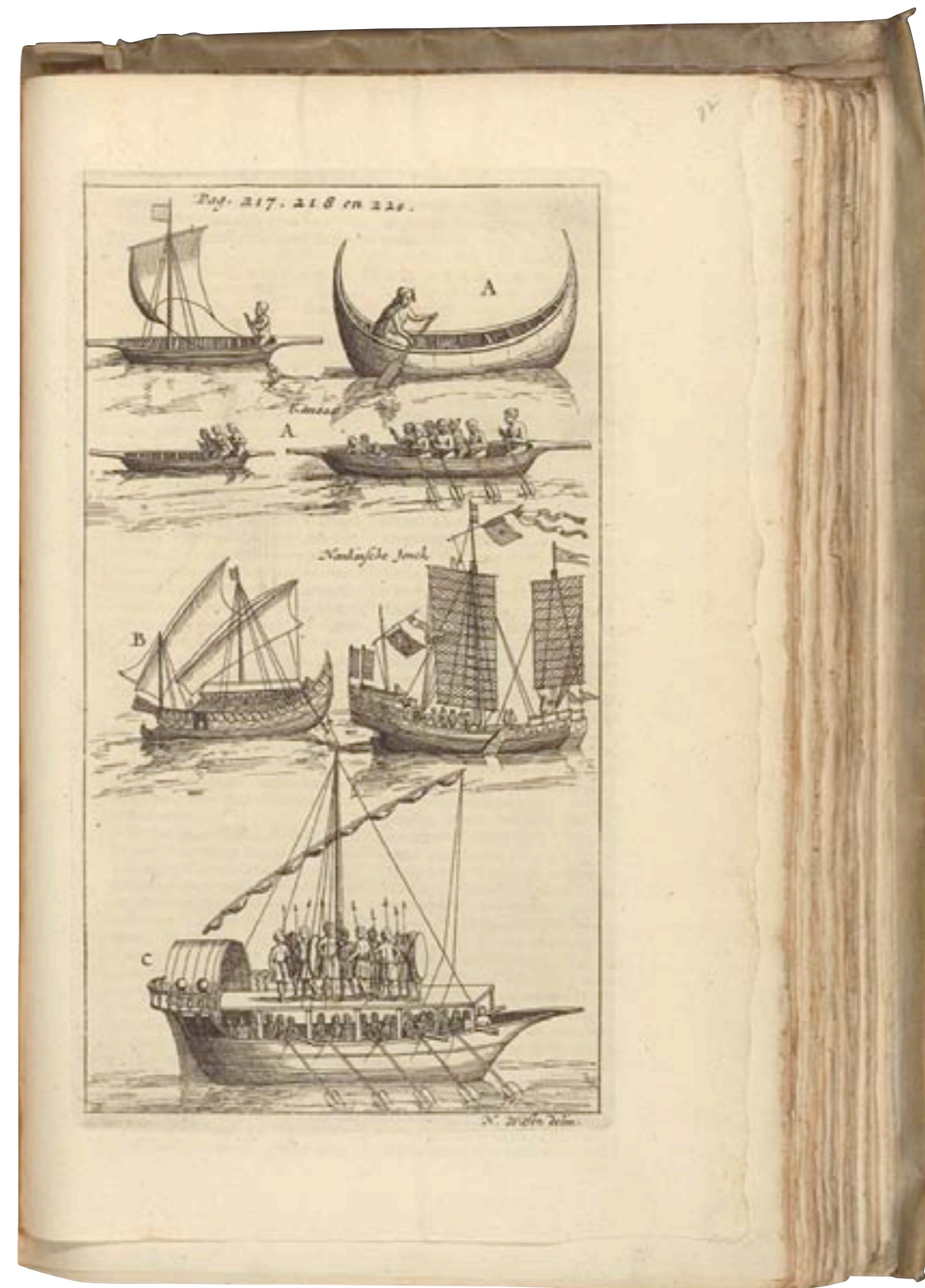
Gereedschappen van de scheepstimmerman.

Het schrappen van dit tamelijk verhitte ooggetuigenverslag van een anonus blijkt bij nadere bestudering in fases te zijn gebeurd. In de exemplaren die de 'Victorie der Hollanders op en omtrent Chatham' wél bevatten zijn namelijk onderlinge verschillen aan te wijzen. Eerst verving Witsen de gezwollen oorlogsfrasen door wat minder sterk taalgebruik, om in tweede instantie te besluiten de tekst maar in zijn geheel te laten vervallen. Brieven van hem aan zijn in Engeland wonende mentor en vriend Isaäc Vossius maken duidelijk dat hij deze tekst eigener beweging verwijderde.

Hetzelfde geldt voor andere teksten waarin de recente 'tweede' oorlog met Engeland ter sprake kwam, bijvoorbeeld in verband met de Nederlandse overwinning in de Vierdaagse Zeeslag van 1667. Witsen verving op pagina 345 de opschriften van de gedenkpenningen van dat wapenfeit door meer neutrale over de Spanjaarden en het turfschip van Breda. Daarnaast wijzigde hij twee pagina's (463-465) waarin hij zich beledigend uitliet over een Zweedse admiraal in de bloedige zeevecht om de Sont. Witsen had deze teksten opnieuw laten drukken, schreef hij aan Vossius, opdat 'nergens in het werk voor welk land dan ook aanstootgevende zaken te vinden zijn.' Hij had daarbij speciaal Engeland op het oog, terwijl kennelijk vooral de tekst over de tocht naar Chatham hem dwarszat. Klaarblijkelijk handelde hij op advies, want hij schrijft: 'thuis komend uit Engeland heb ik het goedgevonden de smadelijke Historie van Chatham in zijn geheel te schrappen.'

Had Vossius hem die hint gegeven? Die zat als kanunnik van Windsor Castle immers dicht bij het vuur. Of was het een advies van de diplomaat Constantijn Huygens, die het boek had aanbevolen bij koning Karel II van Engeland? Hoe het ook zij, de boodschap was aangekomen. Witsens brieven aan Vossius illustreren zijn kopzorgen om deze smet uit de wereld te helpen.

Witsen schreef Vossius dat hij de betreffende pagina's reeds opnieuw had laten drukken voordat hij toestemming had gegeven het boek te verkopen. Toch had zijn boekverkoop 'per abuis' zes tot acht ongecensureerde exemplaren uit zijn handen laten gaan, wat hij hem zeer kwalijk nam. (Hoewel hijzelf in zijn enthousiasme al exemplaren had geschonken aan Dati, Stensen, Vossius en Huygens.) Hij zond Vossius de nieuw gezette pagina's op 11 oktober 1672, met het dringende verzoek de oude te vervangen door de nieuwe. Hij drukte hem op het hart zijn exemplaar niet uit handen te geven voordat 'de misgedrukte bladen eruit zijn gesneden en de correcte daarvoor in de plaats zijn gezet.' En wat verderop schrijft hij: 'Verzoek nogmaals als iemand bij u een van de bewuste zes of acht boeken mocht hebben waar de misdrukken in zijn geraakt, dat u deze met het toegezonden blad gelieft te veranderen en hem

Kano's en jonken. Gravure naar een tekening van Witsen.

excuses aan te bieden zoals gezegd, waarmee u mij zeer zult verplichten.’ Ook in een volgende brief kwam hij terug op het abuis van de ‘misdrukken’: ‘Alle scherpeheid haat ik. Te meer jegens een natie die aan de mijnen niets dan alle deugd heeft gedaan.’

Woede van een Zweedse admiraal

De gewraakte zinsneden over de strijd in de Sont tussen Nederland en Zweden hadden betrekking op de rol van de Zweedse admiraal graaf Carl Gustaf Wrangel. In augustus 1672 had Wrangel, een groot boekverzamelaar, een exemplaar van de *Aeloude en hedendaegse Scheepsbouw* besteld. Toen hij bij het lezen stuitte op Witsens denigrerende beschrijving van zijn gedrag in de strijd, werd hij razend. Volgens Witsen had de admiraal zich met zijn schip uit de strijd teruggetrokken nadat hij door een musketkogel in zijn kaak was gewond, ‘hoewel zijn schip Victoria heette.’ In werkelijkheid was zijn vaartuig zwaargehavend en stuurloos geraakt door het verlies van het roer, terwijl Wrangel zat te wenen omdat hij door de averij niet meer aan de strijd kon deelnemen.

Wrangel beklagde zich in brieven bij Gerhard de Geer, de telg van de bekende Amsterdamse koopmansfamilie die hem het boek had bezorgd. De admiraal beklagde zich ook bij de auteur persoonlijk. Hij foeterde dat geschiedschrijvers waarheid en bescheidenheid moesten betrachten en zich moesten onthouden van ridiculiseren en choqueren. Witsen reageerde als een ‘honnête homme’ – het zijn de woorden van de graaf. Hij bood zijn excuses aan en verklaarde dat hij de voor de edelman aanstootgevende passages had laten vervangen. In de tekst heette de admiraal nu ‘manhaft’ en zijn in de strijd gesneuvelde zoon een ‘held’. Ook ontving Wrangel de verzekering dat hoogstens een dozijn exemplaren van het boek naar buiten waren gebracht.

Dankzij deze kwesties kan de vervanging van de pagina’s op het jaar 1672 worden gesteld. Het exemplaar van Wrangel behoorde kennelijk tot de ongecensureerde exemplaren die de boekhandelaar voortijdig had verkocht. Het bewijst tevens dat Witsen zijn boek een jaar na de druk nog steeds niet in de verkoop had gedaan. Zijn zelfcensuur had te maken met tact, maar – getuige zijn uitgebreide aanwijzingen aan Vossius – ook met beduchtheid om de Engelse natie te mishagen. De obsessieve verwijdering van politiek gevoelige teksten was een voorbode van de geestesgesteldheid die zijn andere publicaties deed mislukken.

De grootte van de oplage van *Aeloude en hedendaegse Scheepsbouw* is niet bekend. Witsen moet een aanzienlijk deel hebben achtergehouden, de vraag naar

het boek ten spijt. Voor de spaarzame exemplaren werden hoge prijzen betaald – de Franse minister van Marine moest in 1698 bijvoorbeeld 43 gulden neertellen voor het zijne. Kennelijk had Witsen besloten de resterende exemplaren te laten voor wat zij waren en te werken aan een verbeterde editie. Naast een bewerking van de tekst liet hij de door hemzelf vervaardigde illustraties deels vervangen door die van een vakman. Bovendien breidde hij het aantal illustraties belangrijk uit. In 1685 verzocht hij om een privilege voor vijftien jaar en in 1690 kwam de editie eindelijk van de pers, maar haar verschijning werd voor de buitenwereld angstvallig stil gehouden. In 1785, bijna zeventig jaar na de dood van Witsen, adverteerde de ‘papieropkoper’ Matthijs Schalekamp dat hij van diens boek over scheepsbouw exemplaren te koop had. Daarmee kon hij alleen maar doelen op de editie van 1671. Tegenwoordig zijn van deze uitgave nog omstreeks 150 exemplaren bekend.

Mercator Sapiens

Het is een vreemde gedachte dat alleen de *Aeloude en hedendaegse Scheepsbouw* tijdens Witsens leven in de openbaarheid is gebracht, hoewel hij met veel passie en gedrevenheid werkte aan zijn andere boeken. Het feit dat Witsen op zijn dertigste nog steeds geen aanstelling had in het stedelijk bestuur droeg vermoedelijk bij tot zijn beslissing dit ene werk wel te publiceren. Zijn boek over scheepsbouw was mede bedoeld als een opmaat naar een serieus ambt, een prestigieuze proeve van gestudeerdheid, vaderlandsliefde en verantwoordelijkheidszin.

Aangezien zijn vader twee jaar daarvoor overleden was, had hij andere beschermheren nodig om hem in de regering te helpen. Met succes. Samen met zijn neef en vriend Johannes Hudde, een scherpzinnig mathematicus, zou hij een kwart eeuw lang tot de leidende burgemeesters van Amsterdam behoren. In 1693 werd hij VOC-bewindhebber, wat een gelukkige combinatie vormde met zijn onderzoeksambitie. Zijn vermaardheid in scheepszaken was dankzij de *Aeloude en hedendaegse Scheepsbouw* zo groot, dat tsaar Peter in 1697 op zijn reis door Europa eerst Amsterdam aandeed om burgemeester Witsen te kunnen ontmoeten. Tussen hen zou een levenslange vriendschap ontstaan, die gunstige gevolgen had voor de Nederlandse handel op Rusland.

Witsen was daarbij een expert in Russische zaken. Zijn andere grote onderzoeksproject was het in kaart brengen van het in die dagen volstrekt onbekende Siberië en omstreken (Tartarije). Dit zou uitmonden in een grote wandkaart van het hele gebied, talloze regionale kaarten en een

Illustratie over het uitlijnen van een schip in aanbouw.

editie van *Scheepsbouw* (1671) heeft hij aan de buitenwereld gepresenteerd, in 1690 gevolgd door zijn wandkaart *Noord en Oost Tartarije* (1687). Al zijn overige werk – de tweede editie van *Scheepsbouw*, de overige versies van de wandkaart en de twee edities van *Noord en Oost Tartarije* – hield hij thuis. Slechts aan een enkele selecte vriend schonk hij een exemplaar.

Psychische redenen – hij was onderhevig aan depressies – , een zwakke gezondheid en bestuurlijke verplichtingen droegen bij tot zijn terughoudendheid, maar ook zijn hoge positie en zijn rijkdom. Een burgemeester van Amsterdam kon zich niet veroorloven bloot te staan aan kritiek op zijn werk als ‘amateur’. Zijn fortuin stelde hem in staat om steeds opnieuw pagina’s te laten herdrukken, maar evenzeer om de publicatie van zijn werk voor zich uit te schuiven, ook al was het kant en klaar. De vervanging van het ontwerp van de titelpagina van de *Aeloude en hedendaegse Scheepsbouw en Bestier*, naast dat van het adres van de drukker door dat van de uitgevers, was hiervan het eerste voorteken. Wat dit signaal ronduit omineus maakt is dat Witsen zich kennelijk gedwongen zag aan dit vroegst bekende exemplaar reeds een appendix van veertig pagina’s te hechten met aanvullingen en aanpassingen.

indrukwekkend begeleidend boekwerk. Met de vervolmaking van deze geografische projecten is hij tot zijn dood toe bezig geweest. Kennis was macht: hij hoopte door zijn wetenschappelijk onderzoek de handel te stimuleren, die van het grootste belang was voor de welvaart van zijn land. In die zin was hij de *Mercator Sapiens* bij uitstek, de wijze koopman die ten behoeve van zijn zaken bij de wetenschap te rade gaat.

Witsen heeft zich van alle middelen bediend die zijn positie als burgemeester en VOC-bewindhebber hem bood. Toch heeft hij zijn navorsingen altijd als ‘liefhebberij’ beschouwd, een nevenactiviteit. Zijn bestuurlijke werkzaamheden stonden voorop en botsten met zijn wetenschappelijke ambities, ondanks zijn enorme inspanningen, zijn bezieling en het vele geld dat hij stak in zijn onderzoek en de voorbereiding van zijn publicaties. Alleen de eerste